

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNÜN MƏTBUATINDA SATİRA VƏ ONUN TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ

Giriş. XX yüzil Azərbaycan milli satirik mətbuatının təməli böyük yazıçı, publisist, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" (1906-1931) jurnalı ilə qoyulmuşdur. Çoxsaylı yenilikləri, örnəkləri ilə satira ədəbi məktəbinə çevrilən Mollanəsrəddinçilər hərəkatı ətələri, mütiliyi, köləliyi, fərariliyi, fanatizmi tənqid və tənqid etməklə yanaşı, milli azadlıq ideyasının təşəkkülünə, təkamülünə sanballı təkan verirdilər. Jurnalın az bir vaxtda Rusiyada, Türkiyədə, İranda və b. ölkələrdə geniş yayılması, böyük nüfuz qazanması yeni məzhəkə məcmuələrinin yaranmasına marağı artırır, onların gerçəkləşdirilməsini stimullaşdırırdı. XX əsrin Cümhuriyyətdəki dönməsində yalnız Azərbaycan dilində "Molla Nəsrəddin"-in təsiri ilə "Bəhlul" (1907), "Zənbur" (1909-1910), "Arı" (1910), "Mərat" (1910), "Kəlniyət" (1912-1913), "Məzəli" (1914-1915), "Lək-lək" (1914), "Tuti" (1914-1917), "Babayi-Əmir" (1915-1916) və b. jurnallar təsis edildi və geniş oxucu auditoriyasına daxil ola bildilər.

Lakin Çar senzurasının və mürtəcə qüvvələrin "xidmətləri" nəticəsində xüsusilə satirik mətbuat orqanlarının fəaliyyətində məcburi fasilələr yarandı. 1918-ci ilin mart soyqırımı günlərində erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən yandırılmış, məhv edilmiş "Kaspi", "Açıq söz", "Turan", "Novruz" və b. mətbəələrdən bir qismi Bakı şəhəri işğaldan azad edildikdən sonra bərpa olunmağa, yenilənməyə və yarımçıq qalmış işlərini davam etdirməyə başladı.

"Tartan-partan" məzhəkə jurnalının müdir və nəşiri Əliheydər Qarayev 1918-ci il 24 sentyabr tarixində Tiflis şəhərində yalnız bir nömrəsi işıq üzü görmüş satira dərgisinin qapanma səbəbləri haqqında belə yazırdı: "Türk dilində "Tartan-partan" məzhəkə jurnalını nəşr etməyə təşəbbüs etdikdə də, lakin vəsait olmadığından birinci nömrədən sonra bağlamalı olduq." (9, s. 282, v. 2)

Ədəbi-mədəni mühiti pandemiya kimi cənginə alan, bürüyən iqtisadi böhran dövrün qəzet və jurnallarının stabil yaşam ritminə "Tartan-partan" jurnalı kimi təsirsiz ötürmüşdü. Lakin bir həqiqəti də vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Cümhuriyyət dönməsində satirik jurnalların sayının azlığını, bu sahəyə təşəbbüsün, meylin zəifləməsini yalnız iqtisadi böhranla əlaqələndirmək, şərtləndirmək obyektiv olmazdı. Çünki böhran bütün mətbuat orqanlarına aid idi. Düşünürük ki, Xalq Cümhuriyyəti zamanı satirik jurnalların az olmasının birinci səbəbi yenidən qurulmuş gənc dövlətə cəmiyyətin birmənalı sevgisindən, məhəbbətindən qaynaqlanır. Əsl vətənpərvər, milli ziyalı, publisist, ictimai xadim yenidən qurulmuş müstəqil dövlətini, azad, istiqlalına qovuşmuş millətini tənqiddən, ifşadan, satira hədəfinə çevirməkdən başlamamalıdır. İstiqlal məfkurəsinə sadıq, dövlətçiliyi və cümhuriyyətçiliyi yüksək dəyərləndirməyi bacaran şair, yazıçı və publisistlərimizin yaradıcılığında dövrün nöqsanlarına qarşı yalnız yumora, irad və tövsiyələrə rast gəlmək olur.

Əsas hissə. Cümhuriyyət Parlamentində müstəqil milli dövlət yaradan Müsavat Firqəsinə və Bitərəflər qrupuna qaşı barışmaz müxalif mövqedə dayanan, bolşeviklərin adamı statusunda anti-istiqlal təbliğatı aparan, Rusiyadakı ağaları tərəfindən maliyyələşdirilən Sosial-Demokrat firqəsi və onun liderlərindən Ə.H.Qarayev azərbaycanlılara qaşı 1918-ci il mart soyqırımını törədən daşnaklar ilə Cümhuriyyət qurucularını eyni müstəvidə dəyərləndirməsi riyakarlıqdan başqa bir şey deyildir. Prof.N.Axundov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, Ə.H.Qarayev *"Məşəl" jurnalında "Tartan-partan"-ın yolunu davam etdirmiş*", hətta ayrı-ayrı felyetonları cəmi 6 sayı işıq üzü görən "Məşəl"də təkrar vermişdir. "Məşəl"-in poliqrafik həcmi, mövzuları, tənqid hədəfləri, səhifələrin şəkil-mətn və rubrika strukturu və hətta bəzi gizli imzaları "Tartan-partan"-ın versiyasını təkrarlayır. Jurnalın ilk nömrəsi müdiri-məsul Əli Heydər Qarayevin rəhbərliyi ilə 1919-cu il 13 noyabr, ikincisi – 5 dekabr, üçüncüsü – 15 dekabr, dördüncüsü – 30 dekabr, beşincisi – 1920-ci il 28 fevral və sonuncu sayı, altıncısı – 6 mart 1920-ci il tarixində nəşr edilərək oxuculara ünvanlanmışdır. "Binəva" gizli imzası ilə Ə.H.Qarayev jurnalın "Məqsədimiz" adlı baş məqaləsində yazırdı: *"Mən deyirəm dünyada insana hər nə olursa boynuyogunluğundan olacaq atam, babam! Əvvəla babam, hamusu qazanıb boynuyogunların ətəginə töküüb, özü ac, yalavac, lüt, üryan qalmışlarsa, ancaq boynuyogunlar o qazancları Nina – Sonyalara bağışlayıb min dirlü keyf-ışrət çəkmişlər, öylə də gərək mən olam.*

Vallah siz bəlkə mənə deyəsiniz ki, bu əqldən, filandan çasıb gündə bir dona girir. And olsun cəddimə öylə deyil, qardaş dünən özünü sosial-demokrat, menşevik sanan xariciyyə naziri bu gün özünüz oxudunuz ki, Müsavat donuna girib milli demokrat olmuşdur... Bax, gördün ki, qardaş mənim məqsədimi? Hə... Biz başlayırıq və bağırıb "Cümlə cahan boynuyogunları toplaşın!" (6, s. 6)

"Məşəl"-in səhifələrində "Binəva", "Arıq", "Cənani", "Əcul", "Həmmal Gülzari Sərabı", "Təəssübkeş", "Binəva bəy", "Sarsaqqulu bəy", "Sərgərdan", "Ədib ül-Hükəmə", "Qoca fəhlə" və b. gizli imzalar ilə cəmiyyətin həyatında diqqəti cəlb edən qüsurlar, nöqsanlar, çatışmazlıqlar dərc olunmuş satirik şeirlər, felyetonlar, yumoristik xəbərlər müstəvisində tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

İlk nömrəsinin işıq üzü görməsi münasibətilə "Məşəl"-i şeirlə təbrik edənlərdə olmuşdur. Bu baxımdan jurnalın redaksiyasına imzasız göndərilmiş üz beytlik "Təbrik" maraqlı doğurur:

*"Məşəl əmi məşəli yandırılən,
Aləmi-zülmətə işıq salılən
Zəmanədən yaxşı ibrət alılən,
Düşmənin həftadını yandırılən*

⁴⁹ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı. el-84@list.ru

Daimülövqat yana "Məşəl" in,

Hər tərəfə nur saçdı "Məşəl" in" (15, s. 7)

Yüksək sənətkarlıqla yazılmış şeir vasitəsilə "Məşəl əmi"yə ünvanlanan təbrikdə ciddi gözləntilər, tövsiyələr və ümidlər də dilə gətirilmişdir. Müəllif "Məşəl" in zülmət aləminə işıq salmasını, zamanədən geri qalmamasını, düşmənin həftadını (yeddi arxa dönənini, nəsil-nəcabətini – E.Q.) yandırmasını və özünün də həmişəlik, əbədi yanmasını, işıq, nur saçmasını sidqi-ürəkdən arzulayır. Təəssüf ki, "Təbrik" imzasız yazıldığı üçün müəllifi müəyyənləşdirmək müşkül məsələdir. Bununla belə "Məşəl" dən həm "Aləmi-zülmətə" – cəhalətin, geriliyin, maarifsizliyin girdabına işıq, nur salınması üçün alət, vasitə kimi, həm də "Düşmənin həftadını yandır" an uzaqmən-zilli və uzunmüddətli mübarizə silahı olaraq arzulanması, bəyan edilməsi başlıca məqsəd və məramlara hədəflənmiş mesajlardır.

"Məşəl" in ilk sayına "Təbriknamə" göndərənlərdən biri də "Əcul" (səbirsiz) gizli imzalı ziyalıdır. Tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin araşdırmalarına əsasən: "Əcul – Seyid Cəfər Cavadzadə (Pişəvəri), "Hürriyyət" – 1919, "Məşəl" – 1919-1920" (16, 47) əfəndidir.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim Seyid Cəfər Cavadzadə Pişəvəri "Məşəl"ə göndərdiyi "Təbriknamə" sində yazırdı: "Məşəl əfəndi! Əvvəla siz qaranlıqlaşmaq istəyən aləmi işıqlatmaq üçün şölələnməyinizi təbrik edirəm.

Və saniyyəni əgər istəyirsənsə ömrün sosialist qəzetələrinin ömrü kimi qısalıb və mühərrirlərin "Bəsirət" və "Hürriyyət" qəzetələri idarələri kibi məhkəməyə cəlb olunmasın onda bənim şu neçə bənddən ibarət olan şeirimə əməl edib bir çox şeylərə "keçər gedər" deyərsən:

Tutsa cahanı şurişü qovğa, keçər gedər,

Etsə riyasət ərləri dava, keçər gedər...

Asudəlik gər olmasa da fələ sinfinə,

Eyb etməz şu zəhmət bica keçər gedər...

Səhv eyləmə əfəndi, ağa, qaspodin, əmi,

Hər növ tutsan axırı dünya, keçər gedər" (10, s. 6).

"Əcul" gizli imzası ilə Seyid Cəfər Pişəverinin "Məşəl" jurnalına yazdığı "Təbriknamə" si yeni səsənsə də, "Keçər gedər" şeiri məzmun və forma etibarilə yeni deyildir. S.C.Pişəverinin həmsərisi, "Həmmal" imzası ilə tanınan Mollanəsrəddinçi şair Bayraməli Abbaszadə 1910-cu ildə "Səda" qəzetində dərc etdirdiyi "Keçər gedər" satirik şeirində yazırdı:

"Dünyanı hər qərar ilə tutsan, keçər gedər,

Əfəlini vətəndə unutsan, keçər gedər" (13).

Eyni başlıq ilə "Sancaq" gizli imzalı yazar da "Yeni həqiqət" qəzetində "keçər gedər" tövsiyəsinin mahiyyətinə, məna çalarına eyham vuraraq nəslə yazırdı: "Dünyada nə tövr böyük hadisələr, təəccübümüz ittifaqlar düşərsə düşsün, hamısı bir zamandan sonra yadlardan çıxıb, xatirələrdə məhv olub keçər gedər... Gəncədə Şeyx Nizaminin türbəsi xarəbazar olsa da, keçər gedər" (21).

"Məşəl" satirik məcmuəsində "Arıq" imzalı şairin "Bu" başlıqlı şeiri Fəttah adlı digər bir boynuyuğuna həsr olunmuş, müəllifin sənətkarlığı və tənqid hədəfləri baxımından diqqət çəkir. Sabiranə yazılmış satirada Sabirin xatırlanması xalqa yaxınlığın şübhəsiz ki, görüntüsünü yaradır:

"Fəttah adlı boynuyuğun bir qabandı bu,

Sabir demişkən axırı yenə şarlatandı bu.

Mömin, namazqılan, yekə bir pak hacıdır,

Mollayevanədir başının bəlkə tacıdır,

Çünki, cəmətin pulu onun əlacıdır,

O zayemiz demək ki, təəssüflü, acıdır,

Şəkk etməsin bu işlərə kimsə, yalandı bu,

Sabir demişkən axırı yenə şarlatandı bu" (4, s. 2-3).

Qeyd etmək və qiymətləndirmək lazımdır ki, "Məşəl" satirik məcmuəsinin fəaliyyət göstərdiyi üç aya yaxın müddətdə 6 sayı çıxmış və bu nömrələrdə "Poçtə qutusu", "Əyri palan", "Sənətkarlar ittifaqı", "Tartan – Partan", "O yan – bu yandan" və digər rubrikalar altında ictimai-siyasi mühitin çirkəbləri, dövrün kataklizmaları, ölkədəki mənəvi və mədəni aşınmalar tənqid hədəfinə çevrilmiş, şeir, felyeton, publisistik yazılarda, eləcə də karikaturalarda asan anlaşılan ironik və yumoristik mənzərələr təqdim edilmişdir.

Cümhuriyyət dövrünün satirik jurnallarından "Şeypur" un sənətkarlıq və mövzu seçiminin aktuallığı baxımından mətbuat tariximizdə yeri və əhəmiyyəti yüksəkdir. Jurnal iki görkəmli ədibimizin – Məhəmmədəli Sıdqi (1888-1956) müdirliyi (baş redaktorluğu) və Səməd Mənsurun (1879-1927) nəşirliyi ilə üç ay yarım (1918-ci il 5 təşrinəvvəldən (oktyabr) – 1919-cu il 18 kanuni-saniyədək (yanvar) müddətdə 14 sayı nəşr olunan sanballı satirik məcmuədir. Jurnal 1918-ci ilin martında erməni silahlı bəndələrinin qarətlərinə məruz qalmış, sonralardan təmir olunaraq fəaliyyətə başlamış S.Mənsurun "Turan" elektrik mətbəəsində çap edilirdi. Nəşir siyasi baxışlarına görə "Hümmət" Sosial Demokrat fırqəsinin üzvü və bu partiyanın mətbuat orqanı olan, bolşevik ideyalarını təbliğ edən "Azərbaycan fəqərəsi" (1919-1920) qəzetinin əsas simalarından biri idi. Səməd Mənsur (Səməd Hacı Əhməd oğlu Kazımzadə) şair, dramaturq, publisist kimi tanınırdı. Onun satirik şeirləri "Molla Nəsrəddin", "Tuti" və b. satirik məcmuələrdə dərc edilmişdir.

Məhəmmədli Sidqi (bəzi qaynaqlarda Sidqizadə – E.Q.) isə görkəmli maarifpərvər, ədib, pulisist Məhəmməd Tağı Sidqinin (1854-1903) oğlu, Mirzə Cəlilin əqidə və məslək dostu, 1910, 13 noyabrdan – 1911, 31 mart tarixinədək “Molla Nəsrəddin” satira jurnalının 20-yə yaxın nömrəsinin müdiri və baş mühərriri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, “Şeypur” a qədər Səməd Mənsur ilə Məhəmmədli Sidqinin tanışlığı və dostluğu üçün “Molla Nəsrəddin” satira məktəbi körpü rolunu oynamış, onlar yaradıcılıq sahəsində bir-birini daha yaxından tanımış, ülfət və ünsiyyətləri dostluğa çevrilmişdir. Bu iki dostun “Şeypur”da öz əksini tapan yaradıcılıq payı şübhəsiz ki, vəzifə bölgüsünü üstələyirdi. Jurnalda 60-a yaxın gizli imzalardan istifa də olunmuşdur. Onlardan hələ də bir qisminin kimə məxsus olduğu dəqiq araşdırılmamışdır. “Şeypur” jurnalını müasir əlifbaya transfoneliterasiya edən və şapa hazırlayan əməkdar elm xadimi Hüseyn Həşimli şair Səməd Mənsurun gizli imzaları haqqında ehtiyatla və məsuliyyət hissi ilə yazırdı: ““Şeypur”da “Pampuşalı”, “Kənarçı Pampuşalı” imzaları ilə verilmiş poeziya və publisistika nümunələrinin Səməd Mənsura aiddiyi şübhəsizdir. Bəzi mənbələr onun bu jurnalda istifadə etdiyi digər imzalar barədə də müəyyən fikir yaradır. Vaxtilə Səməd Mənsurun şeirlərini toplamış Əliabbas Müznib “Şeypur”da “Biz”, “Yaftımalı”, “Yaftım”, “Hatif” imzalarıyla verilmiş bir neçə mənzuməni də onun əsərləri sırasına daxil etmişdir” (14, s. 9).

Jurnalda “Şeypur” imzası ilə gedən yazıların Məhəmmədli Sidqiyə aid olduğunu təsdiqləyən mənbələrdən biri də Q.Məmmədlinin “İmzalar” (16, s. 47) kitabıdır. “Şeypur” gizli imzasından mətbuatda Səməd Mənsurun (1, s. 8) istifadə etdiyini yazanlar da var. Amma, tədqiqatçı, M.Sidqinin yaxın dostu Qulam Məmmədlinin arqumentləri daha dürüst, inandırıcı və ağlabatandır.

“Şeypur” üzünü Azərbaycan insanına tutaraq “altı ay”ın tünd qara boyalarla işlədiyi mənzərəsini belə canlandırırdı: *“Altı aydır ki, gülməmişəm... Öz şəhərimdə, öz evində, özgə yerdən gəlmişlərin əli altında əzilirdin. Küçədən keçəndə küçəlibi yeriyib, öz ana dilini danışmağa ehtiyat edirdin. Şəhərin aşağı hissəsinə düşəndə qıyafəni dəyişdirib, özün bilirsən ki, nə şəkildə düşürdün. Bu altı ayı istirahət etməkdən ötrü mənzilə tez çatmağı dörd göz ilə gözləyən müsəfirələr kimi yola baxmısan, yorulmısan, ümidini kəsmisən. Yenə təzədən ruhunu yüksəldib gözləmişəm”* (22, s. 2-3).

Təqdim edilən yığcam mənzərədə “Şeypur” özünəqədərki durumdan, vəziyyətdən məlumatlıdır. Son altı ayda oxucularının eyninin, qaş-qabağının açılmadığını, gülmədiyinin səbəblərini yaxşı bilir. Bununla belə müraciət etdiyi hədəfin ruhunun yüksəldiyini, *“axırda öz məqsədinə nail ol”*duğunu, dolayısı ilə müstəqil Cümhuriyyət dövlətini qurduğuna işarə edərək həmrəyliyi bildirir. Belə açıq və birmənalı mövqe, milli dövlətçiliyə rəğbət hissi təəssüf ki, “Məşəl”də müşahidə edilmədi.

“Şeypur”da fəal iştirak edən, onun seçdiyi yolu, ideya istiqamətini dəstəkləyən gənc və istedadlı şairlərdən biri də “Dağlı”, “Dağlızadə” gizli imzaları ilə satirik şeirlər, felyetonlar yazan Cəfər Cabbarlı idi. Gənc ədib satiraları ilə “Şeypur”a dəstək verir, onun qəflət yuxusuna gedənləri oyatmaq üçün şeypurunu ucadan, möhkəm çalmasını, doğru yol tutmasını təqdir edirdi. “Çalma” satirasında olduğu kimi:

*“Qoy bir azacıq rahat ola canım, a Şeypur!
Çalma, mən ölüm partladı vicdanım, a Şeypur!”*

*Möhkəm çalıyorsan, bu zaman yox buna hacət,
Tutmuş səsin afağı, buraxmaz məni rahat,
Mən bulmada az-az gecələr guşeyi-xəlvət,
Sən də buradan başlamısan təzə qiyamət.
Faş etmə, əgər varsa da nöqsanım, a Şeypur!
Çalma, mən ölüm, partladı vicdanım, a Şeypur!”* (7, s. 6-7)

“Dağlı”nın poetik müraciəti cəmiyyətdə açıq və qızgın müzakirələrə səbəb olmaqla yanaşı “Şeypur”un da böyük marağına səbəb olmuş, ilginclik məsələnin gündəmə daşınmasında diqqətini cəlb etmişdir. “Şeypur” dövrün probleminə çevrilmiş məsələdə “Dağlı”ya cavabını “Poçta qutusu” vasitəsilə “pünhan” verməyə lüzum görmür, əksinə, məktubu gecikdirmədən, özünün növbəti sayında məsləhət və tövsiyələrini eyni satirik tərzdə yazmışdır:

*“Bu zülmə Xüda razı olarmı ki, o dilbər,
Əsgər ola, qovğa yapa, yainki səfərbər,
Bilməm nə səbəbdən yerə enməz uca göylər?!*
*Olduqda çocuqlar gözü giryan, Ağə Dağlı,
Yandıqda soyuq qışlada üryan, Ağə Dağlı”* (23, s. 8).

Cümhuriyyət dövründə əsgərlik məsələsinə yanaşmada “Dağlı” ilə “Şeypur”un eyni platformadan çıxış etməsi, fərarilik problemini cəmiyyətin gündəminə daşınması, müzakirə mövzusunə çevirməsi milli dövlətçiliyə xidmət nümunəsi olmaqla yanaşı həm də məənəvi-əxlaqi sahədə təkamülə təkan vermiş, vətənsəverlik yönümündə yeni mühitin formalaşması istiqamətində uğurlara imza atılmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dönəmində ən uzunömürlü və məhsuldar satirik jurnal **“Zənbur”** olmuşdur. Jurnal 1919-cu il aprel ayının 9-da fəaliyyətə başlamış, 24-cü sayının tamamında – həmin ilin noyabr ayında nəşrini dayandırmışdır. Onu da xatırladaq ki, eyniadlı jurnal 13 mart 1909-cu ildən 15 oktyabr 1910-cu ilədək fəaliyyət göstərmiş, bu müddət ərzində “Zənbur”un 70 sayı nəşr edilmiş, jurnalın baş mühərriri Rza bəy Səlimxanov, Əzim Əzimzadə və Murtuza bəy Palavandov olmuşdur. (3, s.7-8)

“Zənbur”un 1919-cu il 9 nisan (aprel) tarixli ilk sayının üz qabığında Ə.Əzimzadənin “Azərbaycan və dostları” (11, s. 1) adlı çox mənalı bir karikaturası verilmişdir. Karikaturanın mərkəzində: ayaqlarında çarıq-patava, əynində çuxa, beli qurşaqlı, başında motal papaq, əlində çomaq tutmuş və gözləri göylərə dikilmiş məğrur dayanmış, amma tərəddüdlər içində çırpınan ixtiyar bir Azərbaycan kişisi təsvir edilmişdir. Bu kişinin ətrafını dişlərini qıcamış yırtıcı heyvanlar: – şir, ağ ayı, bəbir, canavar, çaqqal, it və s. əhatə edir. Başının üstündən isə bayquşlar, yarasalar şığıyır.

“Zənbur”un səhifələrini Ə.Əzimzadə karikaturalarının virtual sərgi salonu da adlandırmaq olar. O, sözün geniş mənasında iti fırçası və cəsarətli düşüncəsi ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin mədəni-mənəvi sərvətlərinin keşiyində ləyaqətlə dayanmış, rəssamlıq sənətinin inkişafına əvəzsiz töhfələr bəxş etmişdir.

Jurnalın əsas yaradıcı qüvvələri və fəal iştirak edənlər “Baba Səfər” (Məhəmmədəli Sidqi Səfərov), “Sərgərdan” (Əliabbas Müznib Mütəllibzadə), “Təəssübkeş” (Balaqadəş Səttaroğlu), “Ədib ül-Hükəmə” (Hacı Səlim Səyyah), “Kəfsiz”, “Dəli” (Əli Nəzmi), Dərdmənd və b. idi.

Məcmuədə satirik “Elan-məlan”larla yanaşı ciddi məzmun, mahiyyət daşıyan bildirişlərə də rast gəlmək olur. İndiki dövlət himnimizin mətnini özündə əks etdirən, “Vətən marşı” şeirinin də daxil edildiyi “Milli nəğmələr” kitabının çapdan çıxdığı haqqında “Elan” ilk dəfə olaraq “Zənbur”un 1919-cu il avqust tarixli 17, 18 və 19-cu saylarında verilmişdir. Kitabın həcmnin 76 səhifə, qiymətinin 10 rubl olduğu, topluda “...məktəb nəğmələri, el nəğmələri və əskər nəğmələrinin” yer aldığı bildirilmişdir. Bu elanın “Zənbur”da verilməsi təsadüfi deyildir. Çünki, istiqlal ruhlu şeirlərin cəm olduğu “Milli nəğmələr” kitabı, jurnalın da basıldığı “İran” mətbəəsində nəşr edilmişdir. Azərbaycan klassiklərinin və çağdaş şairlərinin milli vətənpərvərlik ruhlu şeirlərindən ibarət kitab Cümhuriyyət poeziyasının ideya istiqamətini müəyyənləşdirən qaynaqlardan birinə çevrildi və həmin əsərlər bu gün də çox aktualdır.

“Zənbur” məcmuəsində hadisələrə operativ reaksiya, təklif və təşəbbüslərə vaxtında zənburvari cavab vermək, münasibət bildirmək ənənəsi mövcuddur. Ədib, ictimai-siyasi xadim Mirzə Bala Məhəmmədzadə (1898-1959) “Təhlükə və qadınlarımız” adlı “Azərbaycan” qəzetində qadının ictimai həyatda yeri və rolu mövzusunda bir məqalə dərc etdirərək yazırdı: *“Əgər kişilərimizin silah başına qoşduğu bir vaxtda qadınlar da dəzgah başına, əsgərlərimizi arxadan təmin etmək işinə qoşmasalar tarix qarşısında, məsul və mədənilər qarşısında yenə “vəhşi” görünərlər... Əsgərlərimizin libasını hazırlamaq, yerlərini təmizləmək, daha bir çox bu kimi işlər qadınlar tərəfindən hər yerdə görünür və ümid edirəm ki, bizim türk qadınları öz Anadolu və İstanbul bacılarından ibrət alıb hərəkətə gələrlər”* (17, s. 2).

“Zənbur”da bölgələrin diqqətçəkən problemlərinə də yetərincə yer ayrılmışdır. “Dəli” gizli imzası ilə jurnalın 30 avqust tarixli 21-ci sayında çap olunan “Gəncədən” adlı satiraya birmənalı olaraq “Molla Nəsrəddin”in ruhu, üslubu hakimdir. Bu adı koynonim imza adlandırmaq olar. Çünki mütəxəssislər (Q.Məmmədli, N.Ağayev, E.Qasımova – E.Q.) “Dəli” imzasını Mirzə Cəlil, Ömər Faiq və Üzeyir Hacıbəyliyə aid etsələr də, bu arqumentin 1919-cu ildə nəşr edilən “Zənbur”dakı “Dəli”yə şamil olunması ağlabatan deyildir. Ehtimal etmək olar ki, Cümhuriyyət dövrü “Zənbur”undakı “Dəli” imzası “Molla Nəsrəddin”də əsasən “Məşədi Sicimqulu”, “Kəfsiz” imzaları ilə məşhurlaşan Gəncəli satirik şair Əli Nəzmiyə (1878-1946) məxsusdur. Cəlil Məmmədquluzadənin təbiri ilə desək ““Molla Nəsrəddin” jurnalının ikinci Sabiri” adlandırılan Əli Nəzmi Cümhuriyyət dövrü “Zənbur”unda da “Kəfsiz” imzası ilə mütəmadi çıxış etmiş, onun hələ 1908-ci ildə yazdığı “Yazım, yazmayım”, “Evlənim, evlənməyim” sərlövhəli satirik şeirləri molla-nəsrəddinçilər arasında böyük əks-sədaya səbəb olmuşdur. Əli Nəzmi o məşhur satiralarında “Molla Nəsrəddin”ə müraciətlə yazırdı:

“Molla! İşim yaşdı, yazım, yazmıyım?

Huşi başım çaşdı, yazım, yazmıyım?” (18, s. 2-3)

Və yaxud;

“Molla! Sənə eyləyirəm məsləhət,

Söylə görüm evlənim, evlənməyim?” (19, s. 3)

“Dəli” gizli imzası ilə “Gəncədən” yazılan satiranın da tənqid hədəfləri, hətta janırı, rədifli və mətlesi də eynidir.

Burada isə “Zənbur”a müraciətlə “Dəli” yazırdı:

“Zənbur ağa, eyləyirəm məsləhət,

Bu “gözəl” aşarı yazım, yazmıyım?

Şəhər dolub quldur ilə büsbütün,

“Zəndur”a onları yazım, yazmıyım?

...Gəncədə mollalarımız ad edir,

Kərbəlayi, hacısı fəryad edir,

Qiyət elə evləri bərbad edir,

Xalqı soyanları yazım, yazmıyım?” (8, s. 3)

Quldurluq və qəretçilik hadisələrinin bir-birini əvəzləməsi, valyutanın dəyərdən düşməsi, mənəvi dəyərlərin aşınması, rüşvətforluq, özbaşnalıq, xaos və s. ictimai-sosial ziddiyyətlər “Gəncədən” satirasının da tənqid hədəflərindəndir.

Jurnalın dördüncü sayında çap olunan “Şapalaq” şeiri “T” hərfi ilə imzalanmışdır və bu da satirik dördlüyün müəllifinin “Təəssübkeş” (B.Səttaroğlu – E.Q.) olduğuna işarədir.

“Şapalaq” satirik dördlüyündə Cümhuriyyətin Məclisi-Məbusan (Parlaman) üzvlərindən bəzilərinin seçildiyi ali orqanın iclaslarında iştirak etməməsi, şəxsi mənafeyini “millət işindən” üstün tutması öz əksini tapmışdır:

“Dün bizim Parlamandan bir çilenindən sordum:

Gəlməyirsiniz neyçün iclasə, a, taci-sərimiz?

O dedi: Vaxt məgər varmı gələk iclasə,

Çünki var millət işindən də ziyad işlərimiz!” (24, s. 6)

Siyasi satira nümunəsi olan bu dörtlükdə Parlament Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusanında cərəyan edən nizam-intizamsızlıq, mövqesizlik, mənsəbpərəstlik gülüş hədəfinə çevrilməklə yanaşı, gənc respublikanın dövlət qanunvericilik və idarəetmə sistemində məsuliyyətsizlik, biganəlik, laqeydlilik sindromunun mövcudluğu narahatlıq, həyəcan hissi ilə diqqətə çatdırılırdı.

“Zənbur” məzhəkə məcmuəsinin replika səciyyəsi daşıyan bir sıra rublikaları vardır ki, yığcamlığı və məzmun dolğunluğu, az sözlə böyük mətləbləri hədəfləmək, sətiraltı mənalara, rəmzlərlə tənqid hədəflərini nişan vermək imkanlarına, məziyyətlərinə malikdir. Belə yumoristik rubrikalardan “Poçta qutusu”, “Hikmət”, “Zənbur”un lüğəti”, “Sual və cavab”, “Elan-melan” və b. adını çəkmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A, Hüseynova T. Şair, aktyor, dramaturq Səməd Mənsur. Seçilmiş əsərləri Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
2. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920) / - Bakı: AEA-nın nəşriyyatı, 1968, 356 s.
3. Aqayev İ. Satirçeskiy jurnal “Zanbur” (Avtoreferat) / Bakı: 1964. 28 st.
4. Anq. Bu / - Bakı: Məşəl jurnalı, 1919, 13 noyabr, № 1.
5. Binəva. “Məqsədimiz” / -Bakı: Məşəl jur., 1919, 13 noyabr, № 1.
6. Binəva. “Sənətkarlar ittifaqı” / - Bakı: Məşəl jurnalı, 1919, 6 mart, № 6.
7. Dağlızadə. Çalma / Bakı: “Şeypur” jur., 1334 (1918), 12 təşrin-i-əvvəl (oktyabr), № 2.
8. Dəli. Yazım, yazmıyım / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 30 avqust, № 21.
9. Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxiv, Fond-1, siyahı-122, iş-282.
10. Əcül. Təbriknəmə / -Bakı: Məşəl jurnalı, 1919, 13 noyabr, № 1.
11. Əzimzadə Ə. Azərbaycan və dostları (karikatura) / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 9 nisan (aprel), №1.
12. Əzimzadə Ə. Yaşasın Azərbaycan istiqlaliyyəti (karikatura) / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 20 mayıs (may), № 8.
13. Həmmal. Keçər gedər / - Bakı: Səda qəz., 1910, 19 oktyabr, № 205.
14. Həsəni H. Milli mətbuat tariximizin dəyərli səhifəsi. Bakı: “Şeypur” jurnalı. “Elm və təhsil”, 2014, 280 s.
15. İnzəsiz. Təbrik / -Bakı: Məşəl jurnalı, 1919, 13 noyabr, № 1.
16. Məhəmmədzadə Mirzə Bala. Təhlükə və qadınlarımız / Bakı: Azərbaycan qəz., 1919, 10 həziran (iyun), № 200.
17. Məmmədli Q. İnzələr. – Bakı: Azəməşr, 1977, 120 s.
18. Məşədi Siciqulu (Əli Nəzmi). Yazım, yazmıyım / Tiflis: “Molla Nəsrəddin” jur., 1908, 18 avqust, № 33.
19. Məşədi Siciqulu dayı (Əli Nəzmi). Məsləhət / Tiflis: “Molla Nəsrəddin” jur., 1908, 23 mart, № 12.
20. Poçta qutusu / -Bakı: Məşəl jurnalı, 1920, 6 mart, № 6, 8 s.
21. Sancaq. Keçər gedər / - Bakı: Yeni həqiqət qəz., 1911, 25 fevral, № 29.
22. Şeypur. Altı ay / Bakı: “Şeypur” jur., 1334 (1918), 5 təşrin-i-əvvəl (oktyabr), № 1, s.2-3
23. Şeypur. Cavab (Ağa Dağlı) / Bakı: “Şeypur” jur., 1334 (1918), 16 təşrin-i-sani (noyabr), № 6, s.8
24. T. Şapalaq / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 2 mayıs, № 4, s.6.
25. Təəssübkeş. Mirzə Bala əfəndinin məqaləsinə cavab (əşar) / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 21 həziran (iyun), № 11, s.1-2.

Açar sözlər: Cümhuriyyət dövrü, satira, tənqid, C.Məmmədquluzadə, milli mətbuat.

Key words: Republican period, satire, criticism, J. Mammadguluzadeh, national press.

Ключевые слова: республиканский период, сатира, критика, Дж. Мамедкулизаде, национальная пресса.

Xülasə

Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan milli mətbuatının çiçəkləndiyi, təşəkkül tapdığı, söz, mətbuat azadlığına geniş fəaliyyət meydanı verildiyi mühüm bir mərhələ kimi dəyərləndirilməlidir. Milli dövlətçiliyimizin qurulduğu və fəaliyyət göstərdiyi 23 ay müddətində Azərbaycan dilində dərc olunan qəzet və jurnalların sayı 60-dan çox olsa da, satirik milli mətbuat orqanlarımızın sayı təəssüf ki, dörd rəqəmini aşmırdı. Hətta böyük əhəmətlərə və peşəkar, mobil kollektivə, maddi-texniki bazaya, müasir poliqrafiya avadanlığına malik olan, xalq arasında sevilən, təqdir edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalı da Cümhuriyyət dövründə nəşr olunmadı. Əlbəttə, bu epizodu Xalq Cümhuriyyəti dövründə siyasi partiyalara qoşulmayan, yalnız xalqın istək və arzularının xidmətində dayanan, görkəmli bir yazıçıya, mütəfəkkirə, mühərrirə qarşı söz və mətbuat azadlığının boğulması kimi qiymətləndirmək yanlış olardı. Şübhəsiz ki, Mirzə Cəlil on ildən çox qayğısına qaldığı, 1917-ci ildə isə məcburiyyət nəticəsində nəşrini dayandırdığı sevimli jurnalını Xalq Cümhuriyyəti zamanında da bərpa etmək, “Qeyrət” mətbəəsinin avadanlığını Tiflisdən müstəqil Azərbaycanın paytaxtı – Bakı şəhərinə köçürmək, həmkarlarını və əski əməkdaşlarını başına toplayaraq yoluna davam etmək istəyirdi. Lakin gerçək səbəblər, aşılması mümkün olmayan reallıqlar öz iradəsini diktə edirdi.

SATIRE AND ITS CRITICAL AIMS IN THE REPUBLICAN PRESS

Summary

The Republic period should be evaluated as an important stage when the Azerbaijani national press flourished, took shape, and freedom of speech and press was given a wide field of activity. Although the number of newspapers and magazines published in the Azerbaijani language during the 23 months of the establishment and operation of our national statehood exceeded 60, the number of our satirical national press organs, unfortunately, did not exceed four figures. Even the magazine "Molla Nasreddin", which has great traditions and a professional, mobile team, material and technical base, modern printing equipment, and is loved and appreciated by the people, was not published during the Republic period. Of course, it would be wrong to evaluate this episode as a suppression of freedom of speech and press against an outstanding writer, thinker, and editor who did not join political parties during the People's Republic

and served only the wishes and desires of the people. Undoubtedly, Mirza Jalil would have liked to restore his beloved magazine, which he had cared for for more than ten years and which he had stopped publishing under compulsion in 1917, even during the times of the People's Republic, to move the equipment of the "Geyrat" printing house from Tbilisi to the capital of independent Azerbaijan - Baku, to gather his colleagues and former collaborators and continue on his way. However, real reasons and insurmountable realities dictated his will.

САТИРА И ЕЕ КРИТИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ В РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ПРЕССЕ

Резюме

Республиканский период следует рассматривать как важный этап, в течение которого расцвела и оформилась азербайджанская национальная пресса, а свободе слова и печати было предоставлено широкое поле деятельности. Хотя за 23 месяца становления и функционирования нашей национальной государственности число газет и журналов, издававшихся на азербайджанском языке, превысило 60, число наших сатирических национальных органов печати, к сожалению, не превысило четырехзначного числа. Даже журнал «Молла Насреддин», имеющий большие традиции, профессиональный, мобильный коллектив, материально-техническую базу, современное полиграфическое оборудование, любимый и ценимый народом, в годы Республики не издавался. Конечно, было бы неправильно оценивать этот эпизод как подавление свободы слова и печати в отношении выдающегося писателя, мыслителя и редактора, который не вступал в политические партии во времена Демократической Республики и служил только желаниям и стремлениям народа. Несомненно, Мирза Джалиль смог восстановить свой любимый журнал, о котором он заботился более десяти лет и который был вынужден прекратить выпуск в 1917 году, во времена Народной Республики, в связи с переездом оборудования типографии «Гейрат» из Тбилиси. в столицу независимого Азербайджана - Баку, и набрать своих коллег. и он хотел собрать своих старых коллег и продолжить свой путь. Но реальные причины, непреодолимые реалии диктовали свою волю.

Nəşrə tövsiyə edilir:

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filol.ü.f.d.
Samirə Ağababa qızı Əliyeva